

طلب علم سے متعلق ایک روایت کی تحقیق

مولانا غازی عزیز

مشہور روایت ہے :-

اطلبوا العلم ولوبا لصین، فإن طلب العلم فريضة على كل مسلم
 علم حاصل کرو خواہ چین میں ہو، کیونکہ علم حاصل کرنا تمام مسلمانوں پر فرض ہے۔
 اس روایت کو امام ابو الفرج ابن الجوزیؒ نے "حسن بن عطیہ بن ابی عاتکہ عن انسؓ" کے طریق سے یوں ذکر فرمایا ہے۔

أبنا نا محمد بن ناصر قال أبنا نا محمد بن علی بن میمون قال أبنا نا محمد بن علی الحلوی قال أبنا نا علی بن محمد بن بیان قال حدثنا أحمد بن خالد المصعبی قال حدثنا محمد بن علی بن حبیب قال حدثنا العباس بن اسماعیل قال حدثنا الحسن بن عطیة الکوفی عن ابی عاتكة عن انسؓ قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "اطلبوا العلم ولوبا لصین"۔

حسن بن عطیہؒ کی ایک اور روایت کے الفاظ یہ ہیں :- حدثنا ابو عاتکہ عن انس بن مالکؓ قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "اطلبوا العلم ولوبا لصین فان طلب العلم فريضة على كل مسلم"۔
 امام ابن الجوزیؒ کے علاوہ اس روایت کو ابو نعیم اصبہانیؒ، ابن عبد البرؒ، خطیب بغدادیؒ، ضیاء مقدسیؒ، ابن علیک نیشاپوریؒ، ابن عدیؒ اور ابو القاسم قشیریؒ وغیرہ نے بھی "حسن بن عطیہ الکوفی ثنا ابو عاتکہ طیف بن سلمان عن انسؓ" کی سند سے روایت کیا ہے۔ بعض روایات میں صرف "اطلبوا العلم ولوبا لصین" اور بعض میں "ان طلب العلم فريضة على كل مسلم" کے الفاظ کا اضافہ اور بعض میں صرف "طلب العلم فريضة على كل مسلم"۔

۱۔ "موضوعات" امام ابن الجوزیؒ، کتاب العلم ج ۱ ص ۲۱۵ مکتبہ السلفیہ بالمدرسة المنورة ۱۳۸۶ھ المجلد ۳۵ اخبار الاصحاب، لابی نعیم اصبہانیؒ ج ۱ ص ۱۹۳ طبع لیدن ۱۹۳۴ھ "جامع بیان العلم" لابن عبد البر ج ۱ ص ۵ طبع مکتبہ العلمیة بالمدرسة المنورة ۱۳۸۶ھ "تاریخ" للخطیب بغدادیؒ ج ۹ ص ۳۶۴ طبع بیروت "و کتاب الرحلة" للخطیب ج ۱ ص ۲۱۵ "تنقیح من سمعنا برو" للفاطمة مقدسیؒ ج ۱ ص ۲۸۵ "قوائم" لابن علیک نیشاپوریؒ ج ۱ ص ۲۱۵ "شہ ابن عدی ج ۲ ص ۲۰۹ "الربعین" لابی القاسم قشیریؒ ج ۱ ص ۱۵۱ "شہ ابن عدی ج ۲ ص ۲۰۹

کے الفاظ ملتے ہیں۔

اس روایت کے نصف اول یعنی ”اطلبوا العلم ولوبا لصین“ کے متعلق ابن عدی فرماتے ہیں: ”مجھے علم نہیں کہ حسن بن عطیہ کے علاوہ کسی اور نے ’ولوبا لصین‘ (خواہ چین میں ہو) کا قول روایت کیا ہو؛ خطیب بغدادی فرماتے ہیں: ”اطلبوا العلم ولوبا لصین“ حسن بن عطیہ کے علاوہ کسی دوسرے سے مروی نہیں ہے۔ نیز ”اس بات کو حاکم نے بھی تسلیم کیا ہے جیسا کہ ابن المحجب نے ان سے نقل کیا ہے۔“
امام ابن جوزی نے بھی حاکم نیشاپوری کی اس تحقیق کو نقل فرمایا ہے: ”حاکم ابو عبد اللہ نیشاپوری کا قول ہے کہ اس میں حسن بن عطیہ کا فقر ہے۔“

حاکم نیشاپوری کی اس رائے سے اختلاف کرتے ہوئے امام ابن الجوزی فرماتے ہیں: ”یہ قول حاکم کی تحریف ہے کیونکہ یہی روایت حسن بن عطیہ کے علاوہ دوسرے طرق اسناد کے ساتھ بھی مروی ہے۔“
ابن انابہ عبد الوہاب بن المبارک قال..... حدثنا حماد بن خالد الخياط قال حدثنا طريف بن سليمان ابو عاتکہ قال سمعت انس بن مالك عن ابني صلى الله عليه وسلم قال: اطلبوا العلم ولوبا لصين فان طلب العلم فريضة على كل مسلم۔
امام عقیلی نے بھی روایت کے اس دوسرے طریق کی تخریج حماد سے یوں کی ہے: ”عن حماد بن خالد الخياط قال حدثنا طريف بن سليمان به الـ۔“

اور ساتھ ہی یہ حکم لگایا ہے: ”ولوبا لصین“ کے الفاظ ابو عاتکہ کی روایت کے علاوہ کسی اور سے محفوظ نہیں ہیں لیکن وہ متروک الحدیث ہے نیز ’فريضة على كل مسلم‘ کی روایت میں بھی کسی قدر ضعف پایا جاتا ہے۔
اس روایت کے ہر دو طریق کے دو مشہور راویوں یعنی حسن بن عطیہ الکوفی اور ابو عاتکہ طریف بن سلمان کے متعلق امام ابن جوزی فرماتے ہیں: ”حسن بن عطیہ کی ابو حاتم رازی نے تضعیف کی ہے اور ابو عاتکہ کے متعلق امام بخاری نے فرمایا ہے کہ وہ متروک الحدیث ہے۔“

امام بخاری کی طرح ابو عاتکہ کی تضعیف اور محدثین نے بھی کی ہے۔ امام نسائی فرماتے ہیں: ”لیس بشیخة“ (یعنی ثقہ نہیں ہے) امام عقیلی نے اس کے بارے میں ”متروک الحدیث“ اور ابو حاتم رازی نے ”ذہاب الحدیث“ ہونے کا حکم لگایا ہے جیسا کہ ان کے فرزند نے اپنے والد سے نقل کیا ہے۔ علامہ محمد ناصر الدین البانی فرماتے ہیں: ابو عاتکہ حدیث کی آفت ہے اس کی تضعیف پر اتفاق ہے۔“

۱۔ ابن عدی ج ۱ ص ۲۵۷۔ ۲۔ تاریخ الخطیب بغدادی ج ۱ ص ۳۶۶۔ ۳۔ حاشیہ لغزائے ص ۱۹۶۔ ۴۔ موضوعات لابن الجوزی ج ۱ ص ۲۱۵۔ ۵۔ ایضاً ص ۱۹۶۔ ۶۔ کتاب الضعفاء للعقيلي ص ۱۹۶۔ ۷۔ ایضاً ص ۱۹۶۔ ۸۔ موضوعات لابن الجوزی ج ۱ ص ۲۱۵۔ ۹۔ ایضاً ج ۱ ص ۲۱۵۔ ۱۰۔ سلسلہ الاحادیث الضعیفہ والموقوفہ للنسخ محمد ناصر الدین البانی ج ۱ ص ۱۲۹۔ طبع المکتب الاسلامی ص ۱۲۹۔

امام ابن الجوزی نے اس روایت کو اپنی مشہور کتاب ”الموضوعات“ میں درج کیا ہے بلہذا یہ قابل انتفاع نہیں ہے امام ابن الجوزی کی اصطلاح میں موضوع وہ حدیث ہے جس کے بطلان پر دلیل قائم ہو جائے۔ امام ابن الجوزی نے جن احادیث کو موضوع قرار دیا ہے ان میں سے بعض کو اہل علم کی ایک جماعت نے موضوع نہیں تسلیم کیا لیکن بقول علامہ ابن تیمیہ: ”حتی یہ ہے کہ موضوعات کے باب میں ابن الجوزی کی بیشتر رائیں باتفاق علماء صحیح ہیں۔“ بہر حال اس روایت کو موضوعات میں درج کرنے کے بعد امام ابن الجوزی فرماتے ہیں: ”اس حدیث کو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کرنا صحیح نہیں ہے۔“

علامہ ابن قدامہ الدوریؒ سے نقل فرماتے ہیں کہ: ”انہوں نے بحیث بن معین سے ابو عاتکہ کی اس روایت کے متعلق دریافت کیا تو انہوں نے لاعلمی کا اظہار فرمایا۔“ سہ اور امام مروزیؒ سے روایت ہے کہ: ”ابو عبد اللہ یعنی امام احمد نے اس حدیث کو بیان کر کے اس کا شدید انکار فرمایا۔“ ابن حبانؒ کا قول ہے کہ یہ حدیث باطل ہے اس کی کوئی اصل نہیں ہے علامہ شمس الدین سخاویؒ نے اس قول کو ”المقاصد الحسنہ فی بیان کثیر من الاحادیث المشہورہ علی الاسنہ“ میں ترجیحاً نقل کیا ہے۔ علامہ محمد زاهر الدین الالبانیؒ بھی اس حدیث پر باطل ہونے کا حکم لگاتے ہیں لیکن جلال الدین سیوطیؒ نے ”اللائی العصنۃ فی الاخبار الموضوعة“ میں امام ابن الجوزیؒ کے ابن حبانؒ سے نقل کردہ قول پر تعجب کیا ہے جس کا حاصل یہ ہے:

”یہ روایت اور دوسرے دو طریق سے وارد ہوئی ہے: (۱) یعقوب بن اسحاق ابراہیم مسقلانی کی مرفوع روایت بسند عن زہری عن انسؓ جسے حافظ ابن عبد البرؒ نے روایت کیا ہے اور (۲) احمد بن عبد اللہ الجویباری کی مرفوع روایت بسند عن ابی ہریرۃؓ جس میں روایت کا صرف نصف اول یعنی اللہو العلم ولویا لصین مروی ہے۔“

اس تعقب کی چند چیزیں محل نظر ہیں مثلاً اول الذکر طریق اسناد میں یعقوب نامی راوی موجود ہے جو بقول امام ذہبیؒ: ”کذاب“ ہے یعقوب کی تکذیب کے بعد امام ذہبیؒ نے اس کی روایت کی ہوئی بعض دوسری باطل روایات کا بھی تذکرہ کیا ہے جو اُس نے صحیح اسناد کے ساتھ روایت کی ہیں مثلاً من حفظ علی امتیٰی اربعین حدیثاً وغیرہ اور آخر الذکر طریق اسناد میں ایک راوی احمد بن عبد اللہ شیبانوری الجویباری ہے جس

سہ موضوعات لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۱۶-۲۱۷ سہ اردو ترجمہ الوسیلہ للشیخ الاسلام ابن تیمیہ ص ۱۳۹ طبع لاہور ۱۹۷۹ء سہ موضوعات لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۱۶ سہ منتخب لابن قدامہ ج ۱ ص ۱۹۹ سہ موضوعات لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۱۶ سہ مقاصد الحسنہ للسخاویؒ ص ۶۳ طبع المکتبۃ النجاشیہ بمصر ۱۴۲۵ھ سہ سلسلۃ الاحادیث الضعیفہ والموضوعہ للشیخ محمد زاهر الدین الالبانیؒ ج ۱ ص ۱۳۱ سہ اللائی للسیوطیؒ ج ۱ ص ۱۹۳ (مختصر) طبع المکتبۃ التجاریہ بمصر ۱۴۲۵ھ میزان الاعتدال للذہبیؒ: ترجمہ یعقوب بن اسحاق طبع دار احیاء الکتب العربیہ ۱۴۲۵ھ

طلب علم سے متعلق ایک روایت

کے متعلق امام ابن الجوزیؒ نے مقدمہ موضوعات میںؒ انہ من کبار اوضاعین، یعنی وہ بڑے گھڑنے والوں میں سے ہے، لکھا ہے نیز اس راوی کے متعلق علامہ جلال الدین سیوطیؒ خود فرماتے ہیں جو بار بار وضاع ہے۔ اس سے واضح ہے کہ علامہ جلال الدین سیوطیؒ کا یہ تعقب حقیقت پر مبنی نہیں ہے۔

صاحب "التعقیبات علی الموضوعات" فرماتے ہیں: "اس روایت کی تخریج ابوعائکہ کے طریق سے امام بیہقی نے شعب الایمان میں کی ہے اور اس پر یہ حکم لکھا ہے "متنہ مشہور و اسناد ضعیف" یعنی اس کا متن مشہور اور اسناد ضعیف ہیں۔ ابوعائکہ امام ترمذی کے رجال میں سے ایک ہے جس پر انھوں نے کذب یا تہمت کی کوئی جرح نہیں کی ہے۔ ابوعائکہ کی حضرت انس سے روایت میں متابعت موجود ہے (حافظ) ابویعلیٰ الموصلی اور (حافظ) ابن عبدالبر رحمہم اللہ نے جامع بیان العلم میں کثیر بن شنفیر عن ابن سیرین عن انسؓ کے طریق سے بھی اس روایت کی تخریج کی ہے۔ (حافظ) ابن عبدالبر نے ایک اور طریق یعنی "عبید بن محمد القریابی عن سفیان بن عیینہ عن الزہری عن انسؓ" سے بھی اس کی تخریج فرمائی ہے۔ روایت کے نصف ثانی کی امام ابن ماجہؒ نے بھی تخریج کی ہے جس کے بہت کثیر طرق اسناد حضرت انس سے مروی ہیں حافظ مزنی فرماتے ہیں: ان روایا کا مجموعہ مرتبہ حسن تک پہنچتا ہے۔ امام بیہقیؒ نے شعب الایمان میں عن انسؓ اس کو چار طرق سے اور عن ابی بید الخدریؒ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔"

اس تعقب کی بھی بہت سی چیزیں محل نظر ہیں جن کا علمی جائزہ ذیل میں پیش کیا جاتا ہے۔

(۱) امام بیہقیؒ کا قول شعب الایمان کے حوالہ سے جو اوپر نقل کیا گیا ہے یعنی "متنہ مشہور و اسناد ضعیف و قد روی من اوجه کثیرا ضعیف" تو آپ کا یہ قول روایت کے نصف ثانی سے متعلق ہے، نصف اول کے متعلق نہیں ہے۔

(۲) جہاں تک ابوعائکہ کے امام ترمذی کے رجال میں سے ہونے اور اس پر کذب یا کسی دوسری تہمت کی جرح نہ کیے جانے کا تعلق ہے تو وہ بھی صحیح نہیں ہے کیونکہ ابوعائکہ کی تضعیف میں کبار محدثین اور مشہور ائمہ رجال (مثلاً امام بخاریؒ، امام نسائیؒ، امام عقیلیؒ، امام ابوجاتم رازیؒ اور امام ابن الجوزیؒ وغیرہ) کے بہت سے اقوال منقول ہیں جن میں سے چند پہلے ہی نقل کیے جا چکے ہیں۔

(۳) کثیر بن شنفیر کی روایت جو جامع بیان العلم میں عن ابن سیرین عن انسؓ کے طریق سے اوپر بیان کی گئی ہے اس کو بھی نے تاریخ جرجان، شعب میں اور ذہبیؒ نے اپنی اپنی اسناد کے ساتھ روایت کیا ہے۔ لیکن ان

سہ موضوعات لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰ ۱۰۰۱ ۱۰۰۲ ۱۰۰۳ ۱۰۰۴ ۱۰۰۵ ۱۰۰۶ ۱۰۰۷ ۱۰۰۸ ۱۰۰۹ ۱۰۱۰ ۱۰۱۱ ۱۰۱۲ ۱۰۱۳ ۱۰۱۴ ۱۰۱۵ ۱۰۱۶ ۱۰۱۷ ۱۰۱۸ ۱۰۱۹ ۱۰۲۰ ۱۰۲۱ ۱۰۲۲ ۱۰۲۳ ۱۰۲۴ ۱۰۲۵ ۱۰۲۶ ۱۰۲۷ ۱۰۲۸ ۱۰۲۹ ۱۰۳۰ ۱۰۳۱ ۱۰۳۲ ۱۰۳۳ ۱۰۳۴ ۱۰۳۵ ۱۰۳۶ ۱۰۳۷ ۱۰۳۸ ۱۰۳۹ ۱۰۴۰ ۱۰۴۱ ۱۰۴۲ ۱۰۴۳ ۱۰۴۴ ۱۰۴۵ ۱۰۴۶ ۱۰۴۷ ۱۰۴۸ ۱۰۴۹ ۱۰۵۰ ۱۰۵۱ ۱۰۵۲ ۱۰۵۳ ۱۰۵۴ ۱۰۵۵ ۱۰۵۶ ۱۰۵۷ ۱۰۵۸ ۱۰۵۹ ۱۰۶۰ ۱۰۶۱ ۱۰۶۲ ۱۰۶۳ ۱۰۶۴ ۱۰۶۵ ۱۰۶۶ ۱۰۶۷ ۱۰۶۸ ۱۰۶۹ ۱۰۷۰ ۱۰۷۱ ۱۰۷۲ ۱۰۷۳ ۱۰۷۴ ۱۰۷۵ ۱۰۷۶ ۱۰۷۷ ۱۰۷۸ ۱۰۷۹ ۱۰۸۰ ۱۰۸۱ ۱۰۸۲ ۱۰۸۳ ۱۰۸۴ ۱۰۸۵ ۱۰۸۶ ۱۰۸۷ ۱۰۸۸ ۱۰۸۹ ۱۰۹۰ ۱۰۹۱ ۱۰۹۲ ۱۰۹۳ ۱۰۹۴ ۱۰۹۵ ۱۰۹۶ ۱۰۹۷ ۱۰۹۸ ۱۰۹۹ ۱۱۰۰ ۱۱۰۱ ۱۱۰۲ ۱۱۰۳ ۱۱۰۴ ۱۱۰۵ ۱۱۰۶ ۱۱۰۷ ۱۱۰۸ ۱۱۰۹ ۱۱۱۰ ۱۱۱۱ ۱۱۱۲ ۱۱۱۳ ۱۱۱۴ ۱۱۱۵ ۱۱۱۶ ۱۱۱۷ ۱۱۱۸ ۱۱۱۹ ۱۱۲۰ ۱۱۲۱ ۱۱۲۲ ۱۱۲۳ ۱۱۲۴ ۱۱۲۵ ۱۱۲۶ ۱۱۲۷ ۱۱۲۸ ۱۱۲۹ ۱۱۳۰ ۱۱۳۱ ۱۱۳۲ ۱۱۳۳ ۱۱۳۴ ۱۱۳۵ ۱۱۳۶ ۱۱۳۷ ۱۱۳۸ ۱۱۳۹ ۱۱۴۰ ۱۱۴۱ ۱۱۴۲ ۱۱۴۳ ۱۱۴۴ ۱۱۴۵ ۱۱۴۶ ۱۱۴۷ ۱۱۴۸ ۱۱۴۹ ۱۱۵۰ ۱۱۵۱ ۱۱۵۲ ۱۱۵۳ ۱۱۵۴ ۱۱۵۵ ۱۱۵۶ ۱۱۵۷ ۱۱۵۸ ۱۱۵۹ ۱۱۶۰ ۱۱۶۱ ۱۱۶۲ ۱۱۶۳ ۱۱۶۴ ۱۱۶۵ ۱۱۶۶ ۱۱۶۷ ۱۱۶۸ ۱۱۶۹ ۱۱۷۰ ۱۱۷۱ ۱۱۷۲ ۱۱۷۳ ۱۱۷۴ ۱۱۷۵ ۱۱۷۶ ۱۱۷۷ ۱۱۷۸ ۱۱۷۹ ۱۱۸۰ ۱۱۸۱ ۱۱۸۲ ۱۱۸۳ ۱۱۸۴ ۱۱۸۵ ۱۱۸۶ ۱۱۸۷ ۱۱۸۸ ۱۱۸۹ ۱۱۹۰ ۱۱۹۱ ۱۱۹۲ ۱۱۹۳ ۱۱۹۴ ۱۱۹۵ ۱۱۹۶ ۱۱۹۷ ۱۱۹۸ ۱۱۹۹ ۱۲۰۰ ۱۲۰۱ ۱۲۰۲ ۱۲۰۳ ۱۲۰۴ ۱۲۰۵ ۱۲۰۶ ۱۲۰۷ ۱۲۰۸ ۱۲۰۹ ۱۲۱۰ ۱۲۱۱ ۱۲۱۲ ۱۲۱۳ ۱۲۱۴ ۱۲۱۵ ۱۲۱۶ ۱۲۱۷ ۱۲۱۸ ۱۲۱۹ ۱۲۲۰ ۱۲۲۱ ۱۲۲۲ ۱۲۲۳ ۱۲۲۴ ۱۲۲۵ ۱۲۲۶ ۱۲۲۷ ۱۲۲۸ ۱۲۲۹ ۱۲۳۰ ۱۲۳۱ ۱۲۳۲ ۱۲۳۳ ۱۲۳۴ ۱۲۳۵ ۱۲۳۶ ۱۲۳۷ ۱۲۳۸ ۱۲۳۹ ۱۲۴۰ ۱۲۴۱ ۱۲۴۲ ۱۲۴۳ ۱۲۴۴ ۱۲۴۵ ۱۲۴۶ ۱۲۴۷ ۱۲۴۸ ۱۲۴۹ ۱۲۵۰ ۱۲۵۱ ۱۲۵۲ ۱۲۵۳ ۱۲۵۴ ۱۲۵۵ ۱۲۵۶ ۱۲۵۷ ۱۲۵۸ ۱۲۵۹ ۱۲۶۰ ۱۲۶۱ ۱۲۶۲ ۱۲۶۳ ۱۲۶۴ ۱۲۶۵ ۱۲۶۶ ۱۲۶۷ ۱۲۶۸ ۱۲۶۹ ۱۲۷۰ ۱۲۷۱ ۱۲۷۲ ۱۲۷۳ ۱۲۷۴ ۱۲۷۵ ۱۲۷۶ ۱۲۷۷ ۱۲۷۸ ۱۲۷۹ ۱۲۸۰ ۱۲۸۱ ۱۲۸۲ ۱۲۸۳ ۱۲۸۴ ۱۲۸۵ ۱۲۸۶ ۱۲۸۷ ۱۲۸۸ ۱۲۸۹ ۱۲۹۰ ۱۲۹۱ ۱۲۹۲ ۱۲۹۳ ۱۲۹۴ ۱۲۹۵ ۱۲۹۶ ۱۲۹۷ ۱۲۹۸ ۱۲۹۹ ۱۳۰۰ ۱۳۰۱ ۱۳۰۲ ۱۳۰۳ ۱۳۰۴ ۱۳۰۵ ۱۳۰۶ ۱۳۰۷ ۱۳۰۸ ۱۳۰۹ ۱۳۱۰ ۱۳۱۱ ۱۳۱۲ ۱۳۱۳ ۱۳۱۴ ۱۳۱۵ ۱۳۱۶ ۱۳۱۷ ۱۳۱۸ ۱۳۱۹ ۱۳۲۰ ۱۳۲۱ ۱۳۲۲ ۱۳۲۳ ۱۳۲۴ ۱۳۲۵ ۱۳۲۶ ۱۳۲۷ ۱۳۲۸ ۱۳۲۹ ۱۳۳۰ ۱۳۳۱ ۱۳۳۲ ۱۳۳۳ ۱۳۳۴ ۱۳۳۵ ۱۳۳۶ ۱۳۳۷ ۱۳۳۸ ۱۳۳۹ ۱۳۴۰ ۱۳۴۱ ۱۳۴۲ ۱۳۴۳ ۱۳۴۴ ۱۳۴۵ ۱۳۴۶ ۱۳۴۷ ۱۳۴۸ ۱۳۴۹ ۱۳۵۰ ۱۳۵۱ ۱۳۵۲ ۱۳۵۳ ۱۳۵۴ ۱۳۵۵ ۱۳۵۶ ۱۳۵۷ ۱۳۵۸ ۱۳۵۹ ۱۳۶۰ ۱۳۶۱ ۱۳۶۲ ۱۳۶۳ ۱۳۶۴ ۱۳۶۵ ۱۳۶۶ ۱۳۶۷ ۱۳۶۸ ۱۳۶۹ ۱۳۷۰ ۱۳۷۱ ۱۳۷۲ ۱۳۷۳ ۱۳۷۴ ۱۳۷۵ ۱۳۷۶ ۱۳۷۷ ۱۳۷۸ ۱۳۷۹ ۱۳۸۰ ۱۳۸۱ ۱۳۸۲ ۱۳۸۳ ۱۳۸۴ ۱۳۸۵ ۱۳۸۶ ۱۳۸۷ ۱۳۸۸ ۱۳۸۹ ۱۳۹۰ ۱۳۹۱ ۱۳۹۲ ۱۳۹۳ ۱۳۹۴ ۱۳۹۵ ۱۳۹۶ ۱۳۹۷ ۱۳۹۸ ۱۳۹۹ ۱۴۰۰ ۱۴۰۱ ۱۴۰۲ ۱۴۰۳ ۱۴۰۴ ۱۴۰۵ ۱۴۰۶ ۱۴۰۷ ۱۴۰۸ ۱۴۰۹ ۱۴۱۰ ۱۴۱۱ ۱۴۱۲ ۱۴۱۳ ۱۴۱۴ ۱۴۱۵ ۱۴۱۶ ۱۴۱۷ ۱۴۱۸ ۱۴۱۹ ۱۴۲۰ ۱۴۲۱ ۱۴۲۲ ۱۴۲۳ ۱۴۲۴ ۱۴۲۵ ۱۴۲۶ ۱۴۲۷ ۱۴۲۸ ۱۴۲۹ ۱۴۳۰ ۱۴۳۱ ۱۴۳۲ ۱۴۳۳ ۱۴۳۴ ۱۴۳۵ ۱۴۳۶ ۱۴۳۷ ۱۴۳۸ ۱۴۳۹ ۱۴۴۰ ۱۴۴۱ ۱۴۴۲ ۱۴۴۳ ۱۴۴۴ ۱۴۴۵ ۱۴۴۶ ۱۴۴۷ ۱۴۴۸ ۱۴۴۹ ۱۴۵۰ ۱۴۵۱ ۱۴۵۲ ۱۴۵۳ ۱۴۵۴ ۱۴۵۵ ۱۴۵۶ ۱۴۵۷ ۱۴۵۸ ۱۴۵۹ ۱۴۶۰ ۱۴۶۱ ۱۴۶۲ ۱۴۶۳ ۱۴۶۴ ۱۴۶۵ ۱۴۶۶ ۱۴۶۷ ۱۴۶۸ ۱۴۶۹ ۱۴۷۰ ۱۴۷۱ ۱۴۷۲ ۱۴۷۳ ۱۴۷۴ ۱۴۷۵ ۱۴۷۶ ۱۴۷۷ ۱۴۷۸ ۱۴۷۹ ۱۴۸۰ ۱۴۸۱ ۱۴۸۲ ۱۴۸۳ ۱۴۸۴ ۱۴۸۵ ۱۴۸۶ ۱۴۸۷ ۱۴۸۸ ۱۴۸۹ ۱۴۹۰ ۱۴۹۱ ۱۴۹۲ ۱۴۹۳ ۱۴۹۴ ۱۴۹۵ ۱۴۹۶ ۱۴۹۷ ۱۴۹۸ ۱۴۹۹ ۱۵۰۰ ۱۵۰۱ ۱۵۰۲ ۱۵۰۳ ۱۵۰۴ ۱۵۰۵ ۱۵۰۶ ۱۵۰۷ ۱۵۰۸ ۱۵۰۹ ۱۵۱۰ ۱۵۱۱ ۱۵۱۲ ۱۵۱۳ ۱۵۱۴ ۱۵۱۵ ۱۵۱۶ ۱۵۱۷ ۱۵۱۸ ۱۵۱۹ ۱۵۲

(۴) حافظ ابوعلی الموصلی کی روایت میں بھی روایت کا نصف اول انتہائی شگوشی کے باوجود رد مل سکا اور بقول علامہ جلال الدین سیوطی کہ اگر موجود ہوتا تو اسے علامہ بیہوشی نے ”المجمع الزوائد“ میں ضرور جمع کیا ہوتا جو کہ نہیں ہے۔ نیز کثیر بن شغفر کے متعلق علامہ ابن الجوزی فرماتے ہیں کہ: بحی کا قول ہے: ”لیس بشی“۔ لہٰذا کثیر بن شغفر کے علاوہ اس طریق اسناد میں اور بھی کئی مجروح رواۃ ہیں جن کا ذکر انشاء اللہ تفصیل کے ساتھ آگے کیا جائے گا۔ پس واضح ہوا کہ فن اسما و الرجال کی کوئی طریقہ بھی کھرا نہیں اترتا۔

(۵) حافظ ابن عبد البرؒ کی ”زہری عن انسؓ“ والی روایت دو طریق سے وارد ہوئی ہے جس کے پہلے طریق میں ایک راوی اسماعیل بن عیاش ہے جسے امام ذہبیؒ نے ”ضعفوا“ میں شمار کیا ہے اور امام ابن الجوزیؒ نے بھی اسے ”ضعیف“ بتایا ہے۔ علیہ ابن عیاش کے متعلق مشہور ہے کہ ایسی روایات جو وہ غیر ثنایوں سے روایت کرتا ہے ان میں (لَقِیْنَا) ضعف پایا جاتا ہے۔ علیہ اور چونکہ زیر نظر روایت میں بھی وہ ایک غیر ثنای (یونس بن یزید جو اہل مصر میں سے تھے) سے روایت کرتا ہے اس لیے اس میں بھی ضعف ہے۔ اسماعیل بن عیاش کے علاوہ اس طریق اسناد میں ایسے اور کئی رواۃ موجود ہیں جو محدثین کے نزدیک مجروح قرار پائے ہیں۔

”زہری عن النسب“ کی دوسری روایت میں عبید بن محمد انصاری راوی ”عجول“ ہے۔ اس کی جہاں کی طرف علامہ جلال الدین سیوطیؒ نے ابتداءً سند نقل کرتے ہوئے خود اشارہ فرمایا ہے۔ لہٰذا اس طریق کو صحیح و سالم تصور کرنا محض واہمہ ہے۔

صاحب التتبعات علی الموضوعات کا یہ قول کہ: "اس روایت کے طرق اسناد بہت ہیں... تو اس سے مراد محض روایت کا نصف ثانی ہے جیسا کہ کتب احادیث کے مطالعہ اور خود صاحب "التتبعات" کے کلام سے ظاہر ہے۔ یہاں البتہ علامہ مناویؒ اس غلط فہمی کا نشانہ ہوئے ہیں کہ اس سے مراد پوری روایت ہے چنانچہ اپنی شرح میں ابن حبانؒ کے اس روایت کے "ابطال" اور امام ابن الجوزیؒ کے "موضوع" ہونے کے اس کام نقل کرنے کے بعد لکھتے ہیں۔

”اب ہم علامہ مزی کا قول پیش کرتے ہیں: اس روایت کے کئی طرق ہیں جن کا مجموعہ درجہ حسن

له العطل المتتالية في الأحاديث الواهية لابن الجوزي ج ١ ص ٢٢٤ طبع لاهور . له العطل المتتالية في الأحاديث الواهية لابن الجوزي ج ١ ص ٢٢٤ طبع لاهور . له العطل المتتالية في الأحاديث الواهية لابن الجوزي ج ١ ص ٢٢٤ طبع لاهور .

طلب علم سے متعلق ایک روایت

میک پہنچتا ہے اور علامہ ذہبیؒ کا قول ”تخصیص الواسیات“ میں اس طرح درج ہے کہ: متعدد واسیات طرق سے یہ روایت وارد ہوئی ہے لیکن اس کے بعض طرق صالح ہیں۔“

علامہ محمد ناصر الدین الالبانی علامہ مناویؒ، علامہ مزیؒ اور علامہ ذہبیؒ کے مندرجہ بالا اقوال کے متعلق تحریر فرماتے ہیں: ”حق بات یہ ہے کہ علامہ مناویؒ کا یہ محض وہم و گمان ہے کیونکہ علامہ مزیؒ کی مراد روایت کے فقط نصف ثانی سے ہے جیسا کہ علامہ جلال الدین سیوطیؒ کے سابقہ کلام سے ظاہر ہے اور اسی روایت کے نصف ثانی کو علامہ ذہبیؒ نے ”تخصیص الواسیات“ میں بھی مراد لیا ہے (جس کا علامہ مناویؒ نے اوپر جو النقل کیا ہے) جس کی صحت میں کوئی شک و شبہ نہیں ہے۔“

علامہ محمد ناصر الدین الالبانی مزید یہ فرماتے ہیں کہ: ”روایت زیر نظر کے نصف اول کے متعلق ابن حبان اور ابن الجوزیؒ نے جو حکم لکھا وہ برحق ہے کیونکہ ایسا کوئی صالح طریق اسناد موجود نہیں ہے جو اس کی صحت کو تقویت دے سکتا ہو لیکن روایت کے نصف ثانی کا بقول علامہ مزیؒ درجہ حسن تک پہنچنے کا احتمال ہے کیونکہ حضرت انسؓ سے مروی اس کے بہت سے طرق وارد ہوئے ہیں“ جن میں سے آں محترم کو صرف آٹھ طرق مل سکے ہیں۔ حضرت انسؓ کے علاوہ صحابہ کرامؓ کی ایک جماعت جن میں ابن عمرؓ، ابوسعیدؓ، ابن عباسؓ و ابن مسعودؓ علیؓ نہیں، نے بھی اس نصف ثانی کو روایت کیا ہے۔ علامہ محترم کو بقدر طرق اسناد کی تلاش ہے تاکہ ان پر تحقیق کر کے صحت یا تحسین یا تضعیف کا حکم لگا سکیں۔“

اور علامہ محمد ناصر الدین الالبانی نے علامہ مناویؒ، علامہ مزیؒ اور علامہ ذہبیؒ کے اقوال پر اعتماد کرتے ہوئے اس نصف ثانی روایت کے بعض طرق کے صالح ہونے یا ان کے مجموعہ کا درجہ حسن تک پہنچنے کی تائید یا کم از کم ان کے درجہ حسن تک پہنچنے کے احتمال کا جو اظہار فرمایا ہے وہ قطعاً حقیقت و انصاف کے منافی ہے جس کا تفصیلی جائزہ انشاء اللہ ذیل میں پیش کیا جائے گا۔ وباللہ التوفیق۔

حضرت انسؓ سے اس روایت (نصف ثانی) کے سوا طرق وارد ہوئے ہیں جو اس طرح ہیں:

طریقے اولے: انا علی بن عبید اللہ و محمد بن عبد الباقی قالوا اخبرنا الصریضی.... قال ناریاد بن الجراح عن عبد القدوس عن حماد عن ابن اہیم قال: لم أسمع من انس الا حدیثا عنہ قال: قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم فریضة علی کل مسلم“۔ (ذکرہ ابن عبد البر و البیہقی و النخاوی و ابن الجوزیؒ رحمہم اللہ)

یہ حدیث قابل اعتماد نہیں ہے کیونکہ اس طریق اسناد میں ایک راوی عبد القدوس ابن عبید دمشق ہے جو

سلسلہ الاحادیث الضعیفہ والموضوعة لنامہ الدین الالبانی ج ۱ ص ۱۷۱۔ س ۱۷۲ جامع میان العلم لابن عبد البر ج ۱ ص ۵۷۸۔

البیہقی و المعاصم الحمد للہ ص ۲۷۱ و العلل المتباہر فی الاحادیث الواہیة لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۵۷۸۔ ۵۸۰

کذاب ہے۔ جلال الدین سیوطیؒ نے عبدالقدوس کو ”متروک“ قرار دیا ہے، ابن حبانؒ نے تصریح کی ہے کہ ”انہ کان یضع الحدیث“ یعنی وہ حدیثیں گھڑا کرتا تھا، عبدالرزاقؒ کا قول ہے کہ ”میں نے ابن مبارکؒ کو عبدالقدوس کے علاوہ کسی اور کو ”کذاب“ کہتے نہیں سنا۔“ اس طریق میں عبدالقدوس راوی کا تابع ابراہیم بن سلام بھی بزارؒ کے نزدیک ”مجهول“ ہے۔^{۱۷}

طریقۃ دوم: انا عبد اللہ بن محمد الخطیبی۔ حین قدم علینا۔ قال نا عبد الرزاق بن عمر بن شتمہ..... قال حدثنا عثمان بن عبد الرحمن الزہری قال نا حماد بن ابی سلیمان عن شقیق عن ابن مسعود قال الحمیری: ونا محمد بن نصیر قال انا اسماعیل بن عمرو الدجلی قال نا حفص بن سلیمان عن کثیر بن شنفیر عن ابن سیرین عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم.... الخ“ (ذکرہ ابن عبد البرؒ والسہمیؒ والذہبیؒ وابن الجوزیؒ)^{۱۸}

یہ طریق اسناد بھی نہایت کمزور ہے کیونکہ اس طریق کے بعض رواۃ کے متعلق امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں: ”راوی عثمان بن عبد الرحمن الزہری کے متعلق مجھے کا قول ہے: ”کان یکذب“ اور ابن حبانؒ کا قول ہے: ”کان یروی عن الثقات الموضوعات“ یعنی ثقہ راویوں سے گھڑی ہوئی حدیثیں روایت کرتا ہے۔“ حفص بن سلیمان کے متعلق امام احمد کا قول ہے: ”وہ متروک الحدیث ہے“، اس طریق کا ایک اور راوی اسماعیل بن عمرو الدجلی ہے جو ”ضعیف“ ہے، علامہ حافظ ابن حجر عسقلانیؒ نے کثیر بن شنفیر کے متعلق ”صدوق یخطئ“ کا قول اختیار کیا ہے۔^{۱۹} لیکن حتی یہ ہے کہ امام ابن الجوزیؒ کی رائے زیادہ قوی اور راجح ہے۔

طریقۃ سوم: انا علی بن عبد اللہ..... نا حجاج بن نصر قال نا العثمنی بن دینار الجعفی عن انس بن مالک قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم.... الخ“ (ذکرہ ابن الجوزیؒ) یہ روایت بھی قوی الاسناد نہیں ہے کیونکہ امام ابن الجوزیؒ اس طریق کے ایک راوی دینار کے متعلق امام عقیلی کا قول نقل کرتے ہیں کہ: ”فی حدیثہ نظر“^{۲۰}

طریقۃ چہارم:..... نا عبید بن محمد الفریابی عن سفیان بن عیینہ عن الزہری عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم.... الخ“ (ذکرہ ابن عبد البرؒ)^{۲۱}

۱۷۔ کذا فی سلسلۃ الاحادیث الضعیف والموضوع لنامہ الدین الابانی ج ۳ ص ۳۷۰ ۱۸۔ میزان الاعتدال للذہبی ج ۱ ص ۳۶۰ ۱۹۔ جامع بیان العلم لابن عبد البر ج ۱ ص ۵۰ و تاریخ حرجان للسہمی ص ۲۴۵ و الذہبی ج ۱ ص ۵۰ و العلل المتابعہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۰ ۲۰۔ ایضاً ج ۱ ص ۶۰ ۲۱۔ تقریب التہذیب لابن حجر عسقلانی: ”تربہ کثیر بن شنفیر ص ۱۷۰ العلل المتابعہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۰ ۲۲۔ جامع بیان العلم لابن عبد البر ج ۱ ص ۵۰

اس طریق میں عبید بن محمد انفریابی راوی مجہول ہے اس راوی کی "جہالت" کے متعلق علامہ جلال الدین سیوطیؒ نے پوری سند نقل کرتے ہوئے ابتداءً خود اشارہ فرمایا ہے ۱؎

طریقہ پنجم: أخبرنا محمد بن عبد الملك بن خيرة..... قال نا الحسن بن عرفة قال نا عبد الله بن خراش عن العوام بن حوشب عن ابراهيم التيمي عن انس بن مالك قال قال النبي صلى الله عليه وسلم: "طلب العلم..." الخ (ذکرہ ابن الجوزی) ۲؎

یہ روایت بھی صحیح ثابت نہیں ہے کیونکہ اس طریق کا ایک راوی عبد اللہ بن خراش ہے جسے ابن حبان نے "ضعیف" کہا ہے ۳؎ امام ابن الجوزی عبد اللہ بن خراش کے متعلق البزوفہ کا قول نقل فرماتے ہیں "لیس بشیء" ۴؎ اس طریق روایت میں ایک راوی ابراہیم التیمی بھی ہے جس کے متعلق اوپر بیان کیا جا چکا ہے کہ وہ عند الزبیر "مجہول" ہے ۵؎

طریقہ ششم: انا ابو منصور القزاز..... حدثنا ميمون بن زيد ابو ابراهيم قال نا ياد بن ميمون عن انس بن مالك قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم طلب العلم (ذکرہ الخطیب وابن عبد البر والبنعیم) عن طریق زیاد وادودہ الذہبی والابن الجوزی) ۶؎

یہ طریق بھی مجروح راوی سے پاک نہیں ہے۔ چنانچہ زیاد بن میمون کے بارے میں کہا گیا ہے: "وكان يكذب عن انس" اور زیاد بن میمون کے متعلق امام ابن الجوزی فرماتے ہیں: "يزيد بن هارون" کا قول ہے: "كان كذابا" اور یحییٰ کا قول ہے: "لا يساوي قليلا ولا كثيرا" ۷؎

طریقہ ہفتم: قال العمري: ونا ابو عمران الخولاني قال نا اسماعيل بن عياش عن يونس بن يزيد الايلي عن الزهري عن انس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "طلب العلم..." الخ (ذکرہ ابن عبد البر والابن الجوزی) ۸؎

اس روایت کے غیر صحیح ہونے کے لیے یہ کافی ہے کہ اس کا ایک راوی اسماعیل بن عیاش ہے جس کے ضعف کا تفصیلی ذکر آچکا ہے۔

طریقہ ہشتم: أخبرنا القزاز قال أخبرنا..... قال نا عمران بن عبد الله

۱؎ الا کی لسیوطی ۲؎ اعلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۵ ۳؎ کتاب المرحوم لابن حبان ج ۱ ص ۲۸۳ ۴؎ اعلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۵ ۵؎ میزان الاعتدال للذہبی ج ۱ ص ۳۳ ۶؎ جامع بیان العلم لابن عبد البر ج ۱ ص ۵۵ ۷؎ اخبار الاسماہان لبی نعیم الاسماہان ج ۱ ص ۵۵ ۸؎ میزان الاعتدال للذہبی ج ۱ ص ۵۹ ۹؎ ذکرہ الخطیب ج ۱ ص ۱۵ ۱۰؎ اعلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۵ ۱۱؎ سلسلہ الاحادیث الضعیفہ والموضوعۃ للالبانی ج ۱ ص ۵۵ ۱۲؎ اعلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۶ ۱۳؎ جامع بیان العلم لابن عبد البر ج ۱ ص ۵۶ ۱۴؎ اعلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۹

میسرۃ بن عبد اللہ عن موسیٰ بن جابان عن انس بن مالک قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
”طلب العلم.... الخ“ (ذکرہ الخطیب وابن الجوزیؒ)

اس طریق میں راوی میسرۃ بن عبد اللہ غالباً میسرۃ بن عبد ربیع جس نے موسیٰ بن جابان سے روایت کی ہے، جیسا کہ خطیب بغدادیؒ نے صراحت کی ہے علامہ ذہبیؒ کا قول ہے کہ میسرۃ بن عبد ربیع مشہور کذاب ہے، خطیب بغدادیؒ کے نزدیک میسرۃ بن عبد ربیع متروک ہے علامہ محمد ناصر الدین البانی فرماتے ہیں: ”ہو مستہم لا یوثق فیہ“۔ اس طریق کے دوسرے راوی عمران بن عبد اللہ کے متعلق امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں کہ عمران کو ضعیف بتایا گیا ہے، بلکہ پس واضح ہوا کہ یہ روایت بھی ناقابلِ اعتماد ہے۔

طریقت نہم: نا اوسعید الزدزی..... قال نا یحییٰ بن حسان عن سلیمان بن قوم عن ثابت البنانی عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم.... الخ“ (ذکرہ ابن عبد البرؒ وابن الجوزیؒ)۔
یہ روایت بھی صحیح ثابت نہیں ہوتی کیونکہ اس طریق میں ایک راوی سلیمان بن قوم ہے جس کے متعلق یحییٰ کا قول ہے: ”لیس بشیء“ امام ابن الجوزیؒ نے بھی یحییٰ کے اس قول کو اختیار کیا ہے۔

طریقت دہم: انا ہبۃ اللہ بن احمد الحریری..... قال نا احمد بن عبد اللہ بن ابی الحناجر قال نا موسیٰ بن داؤد قال نا احمد بن سلمۃ عن قتادۃ عن انس قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم.... الخ“ (ذکرہ ابن الجوزیؒ)۔

یہ طریق اسناد بھی صالح و سالم نہیں ہے اگرچہ اس طریق کو ذکر کرنے کے بعد علامہ بغدادیؒ فرماتے ہیں کہ اس کے جال ثقیل ہیں لیکن امام ابن الجوزیؒ اس طریق کے ایک راوی موسیٰ بن داؤد کے متعلق فرماتے ہیں کہ وہ ”مجهول“ ہے علامہ طریقت یا دہم اس لیے مستند نہیں ہے کہ اس کے ایک راوی احمد بن اھلث حدیث گھڑتے تھے اور حضرت امام ابو حنیفہؒ کا حضرت انس بن مالکؓ سے سماع ثابت نہیں ہے۔

طریقت دوازدہم: انا اسمعیل بن احمد..... قال نا محمد بن سلیمان بن ابی داؤد قال نا معان بن رفاعۃ قال نا عبد الوہاب بن یحییٰ عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم.... الخ“ (ذکرہ ابن الجوزیؒ)۔

۱۔ ساق الخطیب ج ۳ ص ۳۸۶ والعلل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۱۱۱۔
۲۔ تاریخ بغداد للخطیب ج ۱ ص ۲۲۲ ۳۔ سلسلۃ الاحادیث الضعیف والموضوعہ للالبانی ج ۱ ص ۲۵۰ ۴۔ تاریخ بغداد للخطیب ج ۱ ص ۲۲۲ ۵۔ سلسلۃ الاحادیث الضعیف والموضوعہ للالبانی ج ۱ ص ۲۵۰ ۶۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۵۰ ۷۔ جامع بیان العلم لابن عبد البرؒ ج ۱ ص ۱۰۰ والعلل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۵۹ ۸۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۶۱ ۹۔ ایضاً ج ۱ ص ۵۵ ۱۰۔ المقاصد الحسنۃ للسبائیؒ ج ۱ ص ۲۴ ۱۱۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۶۱ ۱۲۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۶۱ ۱۳۔ تمییز العقیم للسیوطیؒ ج ۱ ص ۱۱۱ ۱۴۔ العلل المتناہیہ ج ۱ ص ۱۱۱

طلب علم سے متعلق ایک روایت

یہ روایت بھی ناقابل اعتبار ہے کیونکہ اس طریق کے ایک راوی معان ابن زفاعة کو بھی "ضعیف" بتایا ہے اور ابن حبان کا قول ہے کہ وہ چھوڑ دیئے جانے کا مستحق ہے۔ اس طریق کا ایک اور راوی محمد بن سلیمان ہے جس کے متعلق امام ابو حاتم رازی فرماتے ہیں کہ وہ متروک الحدیث ہے۔ لیکن محمد بن سلیمان کو ابو عوانہ اور مسلمہ نے "صدوق" کہا کہ اس کی کوئی خلیفہ نہیں ہے۔ امام نسائی بھی فرماتے ہیں: "لاباس بہ" یعنی اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ لیکن امام ابن الجوزی نے معان ابن زفاعة کے متعلق بھی اور ابن حبان کے اقوال اور محمد بن سلیمان کے متعلق ابو حاتم رازی کے قول کو اختیار کیا ہے۔

طریقتے سینزدھم: ابناننا اسمعیل..... قال ناسلیمان بن سلمة هو الخبائري قال حدثنا بفتية قال نا الاوزاعي عن اسحاق بن عبد الله عن انس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "طلب العلم..... الخ" (ذکر ابن الجوزی) ۱۷

یہ روایت بھی دوسرے کے قابل نہیں کیونکہ اس طریق کے ایک راوی سلیمان بن سلم الخبائری کے متعلق بھی نے لکھا ہے: "انہ متروک" ابن جنید کا قول ہے: "کان یکذب" ابن حبان نے اس راوی کا ذکر "ضعفاء" میں کیا ہے اور خطیب بغدادی کا قول ہے: "والخبائري مشهور بالضعف" اور امام ابن الجوزی فرماتے ہیں کہ خبائری کے متعلق امام رازی کا یہ قول ہے کہ وہ متروک الحدیث ہے۔

طریقتے چہار دھم: اخبرنا اسماعیل بن احمد..... قال تاحسان بن سياه قال نا ثابت عن انس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "طلب العلم..... الخ" (ذکر ابن عبد البر والابن الجوزی) ۱۸

یہ طریق بھی ضعف سے پاک نہیں ہے چنانچہ امام ابن الجوزی فرماتے ہیں کہ: "اس میں حسان بن سياه راوی ہے جس کی "ضعیف" امام دارقطنی نے فرمائی ہے۔"

طریقتے پانچ دھم: ابناننا اسماعیل بن احمد..... قال تاعمر بن سنان قال تاعبد الوهاب بن الضحاك قال نا ابن عياش عن ابی سهل عن مسلم الملاقي عن انس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم

۱۷ تہذیب التہذیب لابن حجر عسقلانی ج ۱ ص ۲۰ طبع حیدرآباد دکن ۱۳۲۵ھ ۱۸ الحل المتناہی لابن الجوزی ج ۱ ص ۶۵ ۱۹ ایضاً ج ۱ ص ۶۲ ۲۰ مجمع الزوائد للہیثمی ج ۵ ص ۱۸۳ ۲۱ وج ۱ ص ۱۲۰ ۲۲ سلسلۃ الاحادیث الضعیف والموقوفہ لناصر الدین الالبانی ج ۱ ص ۵۵ ۲۳ ایضاً ج ۱ ص ۵۹ ۲۴ الحل المتناہی لابن الجوزی ج ۱ ص ۶۱ ۲۵ جامع بیان العلم لابن عبد البر ج ۱ ص ۶۱ ۲۶ الحل المتناہی لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۹ ۲۷ الحل المتناہی لابن الجوزی ج ۱ ص ۵۹

طلب العلم.... الحج“ (ذکرہ ابن الجوزی) ^۱

یہ روایت بھی محدثین کے نزدیک ناقابل اعتماد ہے کیونکہ اس سلسلہ کے راوی مسلم اللہائی کے متعلق فلاس کا قول ہے: ”منکر الحدیث جداً“ یعنی بہت زیادہ منکر الحدیث ہے، اور یحییٰ کا قول ہے: ”لا شی“ اس طریق کا ایک دوسرا راوی ابوہل جس کا نام بقول علامہ ابن الجوزی ”حسام بن مصعب“ ہے۔ کے متعلق یحییٰ کا قول ہے: ”لیس حدیثہ بشی“ یعنی اس کی حدیث کی کوئی حیثیت نہیں ہے۔ اس طریق کا تیسرا راوی عبد بن الضحاک ہے جس کے متعلق ابوہاتم رازی فرماتے ہیں: ”کان یکذب“ اس طریق کا ایک چوتھا راوی ابن عیاش بھی جرح ہے جس کی تفصیل مضمون کی ابتدا میں گزر چکی ہے۔

اس روایت کے مندرجہ بالا جرح و رواۃ کی تضعیف میں ائمہ جرح و تعدیل کے مذکورہ اقوال سے امام ابن الجوزی نے بھی اتفاق کیا ہے ^۲

طریقہ شانزہم: احبنا عبد الوہاب بن المبارک..... قالنا الحسن بن مکرم قال نا ابو النصر قال نا مسلم بن سعید الثقفی قالنا نا نافع قال نا ابو عمار عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: ”طلب العلم...“ (ذکرہ ابن الجوزی) ^۳

یہ روایت بھی اعتماد کے قابل نہیں ہے کیونکہ ابن عدی نے اس کے راوی سلیمان بن کران پر شدید قرح و جرح فرمائی ہے اور ابوہاتم رازی نے اس کی ”تضعیف“ کی ہے۔ اس طریق کا ایک راوی مسلم بن سعید الثقفی ہے جس کا ترجمہ تلاش کے باوجود نہیں مل سکا ہے۔ ایک اور راوی ابو النصر جس کا نام ہاشم بن قاسم ہے جس سے حسن بن مکرم نے روایت کی ہے، خطیب کے نزدیک ”ثقة“ ہے ^۴ لیکن امام ابن الجوزی سلیمان بن کران پر ابن عدی والوہاتم رازی کی جرح سے اتفاق کرتے ہوئے ابو النصر کو ”مجهول“ بتاتے ہیں ^۵

اب اس باب کی باقی ماندہ روایات کے تمام طرق اسناد اور ان کے جملہ رواۃ کا محدثین و ائمہ جرح و تعدیل کے نزدیک مرتبہ و مقام کا جائزہ بھی پیش ہے جو حضرات علی ابن ابی طالب، ابن مسعود، ابن عباس ابو موسیٰ الخدری جابر اور عبد اللہ ابن عمر رضی اللہ عنہم سے مروی ہیں۔

حضرت علی رضی اللہ عنہ سے یہ حدیث تین سلسلوں سے مروی ہے۔ اس کے ایک سلسلہ میں عبد العزیز نام کا راوی ہے جس کے متعلق حافظ ابن حجر عسقلانی کا قول ہے کہ وہ ”متروک“ ہے کیونکہ ”اس نے اپنی تمام کتب جلاؤں میں اور اپنی یادداشت کے مطابق حدیثیں بیان کیا کرتا تھا البتہ اشد مدعی غلطیوں کا مرتکب ہوا تھا“

۱۔ ایضاً ۱۔ ۶۱-۶۲ ۲۔ ایضاً ۱۔ ۶۳ ۳۔ ایضاً ۱۔ ۶۴ ۴۔ ایضاً ۱۔ ۶۵ ۵۔ ایضاً ۱۔ ۶۶
۵۔ تاریخ بغداد للخطیب ج ۱ ص ۶۳ ۶۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۶۵۔
۲۷۲

طلب علم سے متعلق ایک روایت

علامہ شیخؒ نے بھی اسے ”متروک“ کہا ہے۔ ابن معینؒ کا قول ہے: ”لیس ثقہ“ حافظ عراقیؒ کا قول ہے کہ ”عبد العزیزؒ متروک“ ہے جیسا کہ اس کی تضعیف میں امام نسائیؒ وغیرہ سے منقول ہے اور امام بخاریؒ کا قول ہے: ”لا یتبع حدیثہ“ علامہ ذہبیؒ نے اسے ”فی ثقہ“ بتایا ہے۔ امام دارقطنیؒ کا قول ہے کہ وہ متروک ہے ابن حبانؒ کا قول ہے ”عبد العزیز مشہور راویوں سے غلط حدیثیں روایت کرتا ہے۔ اسے امام ابن جوزیؒ نے موضوعات میں بیان کیا ہے۔ اس سلسلہ کا دوسرا مخروج راوی خوارزمیؒ ہے جس کے متعلق امام دارقطنیؒ کا قول ہے کہ وہ ”متروک“ ہے۔ طبرانیؒ کا قول ہے کہ یہ حدیث ضعیف بن علیؒ سے کسی نے روایت نہیں کی مگر اس اسناد کے ساتھ کہ جس میں سلیمانؒ کا تقرر ہے۔ امام ابن الجوزیؒ نے بھی خوارزمیؒ کی تضعیف میں امام دارقطنیؒ کا قول بیان کیا ہے۔

یہ روایت ایک دوسرے سلسلہ سے آئی ہے لیکن وہ بھی کھرا نہیں ہے کیونکہ اس کا ایک راوی عیسیٰ بن عبداللہؒ تمام آفت کی بنیاد ہے۔ اس کے دادا کا نام محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب ہے۔ ابن حبانؒ کا قول ہے یعنی اپنے والد اور آباؤ سے، عن کے ساتھ موضوع چیزیں روایت کرتا ہے۔ امام دارقطنیؒ کا قول ہے: کہ وہ متروک الحدیث ہے۔ علامہ ذہبیؒ نے اس کی ان احادیث کو جمع کیا ہے جو موضوع ہیں۔ امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں کہ عیسیٰ بن عبداللہؒ ”ضعیف“ ہے۔ اس کے ایک دوسرے راوی عباد بن یعقوب کے متعلق ابن حبانؒ کا قول ہے: ”یروی المناکیر عن المشاہد فاستحق التروک“ یعنی مشاہیر سے منسوب کر کے مناکیر روایت کرتا ہے پس ترک کیے جانے کا مستحق ہے۔

حضرت علیؒ سے یہ روایت ایک تیسری سند سے بھی آئی ہے۔ یہ روایت بھی صحیح نہیں ہے کیونکہ امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں کہ ”اس سلسلہ میں ہر قدری راوی ہے جو مناکیر بیان کرتا ہے“ اور محمد بن ایوبؒ اور جعفر بن محمدؒ دو ایسے راوی ہیں جن میں ”غایت درجہ ضعف“ ہے۔

حضرت عبداللہ بن مسعودؒ سے مروی حدیث کا صرف ایک طریق ہے۔ لیکن وہ ناقابل اعتماد ہے کیونکہ اس طریق میں ایک راوی عثمان بن عبدالرحمن القرشیؒ ”ضعیف“ ہے۔ امام ابن الجوزیؒ کا قول ہے کہ عثمان جت نہیں ہے۔ حافظ ابن حجرؒ نے عثمان کے ترجمہ میں درج کیا ہے: ”عثمان صدوق ہے لیکن اکثر روایتیں ضعفا دار و مجہول راویوں سے روایت کرتا ہے۔“ ابن معینؒ کا قول ہے: ”یکذب“ ابن حبانؒ کا قول ہے کہ وہ قابل اعتماد افراد سے موضوع چیزیں روایت کرتا ہے پس اس سے استدلال جائز نہیں ہے۔ ابن مدینیؒ نے بھی اس کی بہت

۱۔ مجمع الزوائد للشیخ ج ۱ ص ۵۲-۵۳ الحجۃ للحافظ العراقيؒ ج ۱ ص ۵۶ س ۱۱۱۱ میزان الاعتدال للذہبیؒ ج ۲ ص ۲۶۲
۲۔ سلسلۃ الاحادیث الضعیفہ والموضوعہ للالبانیؒ ج ۱ ص ۱۹۲ س ۱۱۱۱ العلیل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۶۲
۳۔ المعجم الصغیر للطبریؒ ج ۱ ص ۹۲ واخرہ الخلیف البغدادیؒ ج ۱ ص ۲۴ س ۱۱۱۱ العلیل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۶۲
۴۔ ابن حبانؒ ج ۱ ص ۱۱۹ س ۱۱۱۱ سلسلۃ الاحادیث الضعیفہ والموضوعہ للالبانیؒ ج ۱ ص ۱۹۲ س ۱۱۱۱ العلیل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۶۲
۵۔ موضوعات لابن الجوزیؒ ج ۲ ص ۲۲۲ والعلیل المتناہیہ لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۶۲ س ۱۱۱۱ تقریباً تہذیب لفظی: ترجمہ عثمان بن عبدالرحمن۔ س ۱۱۱۱ مخرجون لابن حبانؒ ج ۱ ص ۹۱-۹۲
۶۔ ۲۶۲

حضرت ابن عباسؓ کی حدیث بھی صرف ایک طریق سے وارد ہوئی ہے۔ اس کے ایک راوی عبداللہ بن عبدالعزیز کے متعلق ابن حجر عسقلانیؒ فرماتے ہیں کہ "ضعیف" ہے، امام عقیلی کا قول ہے کہ: "أخطاء في السند واصلته وقلب اسم الراوي" یعنی سند و متن میں بہت خطا کار ہے اور راوی کا نام بدل دیتا ہے۔ ابو حاتم کا قول ہے کہ اس کی احادیث منکر ہوتی ہیں۔ امام عقیلیؒ کا ایک اور قول ہے: "لہ احادیث مناکیر" ابن حنیئہؒ کا قول ہے کہ ایک پیسہ کے برابر بھی نہیں ہے اور جھوٹی احادیث بیان کرتا ہے۔ امام ابن الجوزی نے بھی عبداللہ بن عبدالعزیز کے متعلق ابن ایضیہ کا یہ قول نقل کیا ہے کہ: "لا يساوي فلساً" یعنی "بیشی" فرماتے ہیں کہ: "ضعیف جداً" یعنی وہ بہت زیادہ ضعیف ہے۔ اس طریق کے ایک دوسرے راوی عائد بن ایوب کے متعلق امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں کہ ابن ایوب "جہول" ہے لیکن حافظ ابن حجر عسقلانیؒ فرماتے ہیں کہ: عائد بن ایوب پر کچھ گناہ نہیں ہے۔ اس کا تو وجود ہی نہیں ہے، البتہ ایوب بن عائد رجال تہذیب میں ہے۔ حضرت ابوسعید الخدریؓ سے بھی یہ حدیث صرف ایک طریق سے وارد ہوئی ہے اس کا ایک راوی عطیہ العوفی ہے جس کے متعلق حافظ ابن حجر عسقلانیؒ تحریر فرماتے ہیں کہ وہ ہدوق ہے لیکن کثرت کے ساتھ غلطیاں کرتا ہے اور وہ مرسئ شیعہ تھا۔ ائمہ محدثین نے اس کے "ضعف" کی مراحث کی ہے ان کے اقوال حافظ ابن حجرؒ اور علامہ ذہبیؒ نے جمع کیے ہیں۔ علامہ بیہقیؒ کا قول ہے کہ عطیہ "ضعیف" ہے، علامہ بخاریؒ نے بھی اس کی "تضعیف"

له احكام الكبرى للشيخ عبدالحى ج ١ ص ١٣٥ له مجمع الزوائد للشيخ ج ١ ص ٢٦٩ له ميزان الاعتدال للذهي
 ج ٢ ص ٢٣ له العلل المتباينة لابن الجوزي ج ١ ص ٦٣ له اللسان الميزان للمعاليق ابن حجر ج ١ ص ١٣١
 له العلل المتباينة لابن الجوزي ج ١ ص ٦٤ له مجمع الزوائد للشيخ ج ١ ص ١٣١ له العلل المتباينة لابن الجوزي
 ج ١ ص ٦٤ له لسان الميزان لابن حجر ج ١ ص ٢١٥ - ٢٢٦ له تقريب التهذيب للمعاليق ابن حجر ج ١ ص ١٣١
 له تهذيب التهذيب للمعاليق ابن حجر ج ١ ص ٢١٥ - ٢٢٦ له لسان الميزان للذهي ج ١ ص ١٣١ له تهذيب التهذيب للمعاليق ابن حجر ج ١ ص ١٣١

طلب علم سے متعلق ایک روایت۔۔۔

کی ہے۔ امام ذہبیؒ کا قول ہے: ”عطیہ داؤدؒ امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں کہ عطیہ کی ”ضعیف“ ابن عدیؒ، رازیؒ اور دارقطنیؒ نے کی ہے اور ابن حبانؒ کا قول ہے: ”لا یحل کتب حدیثہ الا علی التعجب“ یعنی اس کی حدیث لکھنا جائز نہیں ہے مگر صرف تعجب کے لیے۔

اگرچہ عطیہ النوفیؒ کی بعض احادیث کی تحسین امام ترمذیؒ نے کی ہے لیکن حق یہ ہے کہ امام ابویسیٰ ترمذیؒ کی کسی حدیث کے بارے میں تصحیح یا تحسین کرنا حجت نہیں ہے کیونکہ اس سلسلے میں اُن رحمہ اللہ کچھ متساہل واقع ہوئے ہیں چنانچہ امام ذہبیؒ کا ایک مشہور قول ہے کہ علماء امام ترمذیؒ کی تصحیح پر اعتماد نہیں کرتے۔

اس طریق اسناد میں ایک دوسرا مجروح راوی اسماعیل بن عمرو ہے جو امام دارقطنیؒ، رازیؒ، ابن عدیؒ اور ابن الجوزیؒ کے نزدیک ”ضعیف“ ہے۔

حضرت جابرؓ کی حدیث بھی صرف ایک طریق سے وارد ہوئی ہے یہ روایت بھی صحیح نہیں ہے کیونکہ امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں کہ ”اس طریق میں محمد بن عبد الملک ہے جس کا ذکر ہم اس سے پہلے کر چکے ہیں اور عباس بن ولید راوی ”مطلون“ ہے۔“

حضرت ابن عمرؓ سے جو حدیث بیان کی جاتی ہے وہ چار طرق سے وارد ہوئی ہے اس کے ایک طریق میں ابوالخضرؒ ہے جس کا نام وہب ابن وہب المدنی القاضی ہے۔ اس کے متعلق ابن معینؒ کا قول ہے کہ وہ اللہ کا دشمن جھوٹ بولتا تھا۔ امام احمدؒ کا قول ہے کہ وہ جھوٹی حدیثیں گھرا کرتا تھا۔ امام ابن الجوزیؒ نے مقدمہ ”موضوعات“ میں اس کا شمار بڑے واہنین حدیث میں کیا ہے۔ اس طریق کا دوسرا راوی محمد ابن ابی حمید ہے جس کے متعلق امام ابن الجوزیؒ بھی کا قول نقل کرتے ہیں: ”لیس بشی“ اور ابن حبانؒ کا قول ہے کہ وہ حجت نہیں ہے۔ محمد ابن ابی حمید کو ذہبیؒ نے بھی ”ضعیف“ بتایا ہے۔ امام بخاریؒ نے اس پر منکر الحدیث ہونے کا حکم لگایا ہے۔ امام نسائیؒ کا قول ہے کہ ثقہ نہیں ہے۔ علامہ جلال الدین سیوطیؒ کا قول ہے: اس کی حدیث سے کوئی استشہاد نہیں کرتے۔ حافظ ابن حجر عسقلانیؒ کا قول ہے کہ محمد بن ابی حمید ”مترک“ ہے۔ ایک اور مقام پر کہا ہے کہ وہ ضعیف الحدیث“ اور ”سعی الخف“ ہے۔ امام عقیلیؒ نے اسے ”مفتقر“ میں شمار کیا ہے۔

اس کا دوسرا طریق اسناد بھی قوی نہیں ہے کیونکہ اس میں ایک راوی لیث بن ابی سلمہ ہے جو ”ضعیف“

۱۔ سلسلۃ الاحادیث الضعیفہ والموضوعۃ لابن ابی شیبہ ج ۲ ص ۱۵۰ ۲۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۶۵-۶۶

۳۔ مقالات الکونین ص ۳۱۱ ۴۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزی ج ۱ ص ۶۵-۶۶ ۵۔ ایضاً ج ۱ ص ۷۵

۶۔ ایضاً ج ۱ ص ۶۴ ۷۔ کتاب الموضوعات لابن الجوزی ج ۱ ص ۷۵ ۸۔ العلل المتناہیہ لابن الجوزی

ج ۱ ص ۶۳ ۹۔ تدرب الراوی ص ۱۷۱ المطالب العالی ص ۱۱۱ الضعفاء للعلینی ج ۱ ص ۷۲-۷۳

ہے۔ حافظ ابن حجر عسقلانیؒ نے اس کے ترجمہ میں درج کیا ہے: ”صدوق اختلط اخيراً ولم یعیّن فترک“ یعنی صدوق ہے، آخر عمر میں اختلا کا شکار ہوا اور تیز کرپا تا تھا پس ترک کر دیا گیا۔ علامہ بیہقیؒ نے بھی اس کے ”ضعف“ کی یہی علت بیان کی ہے۔ حافظ عراقیؒ کا یہ قول ہے: اسنادہ لیت یعنی اس کی سند نرم ہے۔ ابن ابی حاتمؒ کا قول ہے کہ ”عسی بن یونس روایت کرتے ہیں: میں نے اسے دیکھا ہے وہ اختلا کا شکار تھا۔“ امام ابن الجوزیؒ نے بھی کتاب ”الموضوعات“ میں اس کے ”ضعف“ کو بیان کیا ہے۔ ابن عدیؒ کا قول ہے: ”وتفرد بہ موسیٰ عن لیث“ یعنی موسیٰ کا لیث سے روایت میں تفرد ہے۔ لیث کو امام احمد و غیرہ نے ترک کیا ہے اگرچہ ابن معینؒ نے اس کے متعلق ”لا بأس بہ“ کہا ہے۔ لیکن اس کے ضعف کے لیے اس کا اختلا کرنا ہی کافی ہے۔ ابن حبان نے بھی اسے ”ضعیف“ شمار کیا ہے۔ ابن عدیؒ کا ایک اور قول ہے کہ عموماً اس کی حدیث غیر محفوظ ہوتی ہے۔ امام دارقطنیؒ کا قول ہے: ”غایۃ فی الضعف“ یعنی حد درجہ ضعف ہے۔ ابن خراشؒ کا قول ہے: ”هو متروک فی الحدیث“، یعنی وہ متروک ہے اور حدیث گھڑا کرتا ہے۔ علامہ حلال الدین شیبلیؒ اور علامہ ابن عریقؒ نے بھی اس کی ”تضعیف“ سے اتفاق کیا ہے۔ امام ابن الجوزیؒ کا قول ہے کہ: لیث بن ابی سلیم کے متعلق ابو زرؓ کا قول ہے: ”لا اشتغل بہ“ اور ابن حبانؒ کا قول ہے: آخر عمر میں وہ اختلا کا شکار ہو گیا تھا، اسانید از خود گھڑ لیا کرتا تھا اور مراسیل کو مرفوع کر دیتا تھا۔ اس کو ابن مہدی و یحییٰ و احمدؒ نے ترک کیا ہے۔ علامہ محمد ناصر الدین البانیؒ نے بھی ابن حبان کے اس قول کو نقل کیا ہے۔

لیث بن ابی سلیم کے علاوہ اس طریق میں روح بن عبد الواحد بھی ہے جس سے یہ حدیث بیان کرنے کے بعد امام عقلیؒ فرماتے ہیں: ”لا یتابع علیہ“ یعنی کوئی اس کا معاون نہیں ہے اور ابو حاتمؒ کا قول ہے: ”لیس بالمتین“ روی احادیث متناقصۃ“ یعنی وہ قوی نہیں ہے متضاد احادیث روایت کرتا ہے۔ ابن حبانؒ نے اس کی توثیق کی ہے۔ ابن عدیؒ نے علیدین دعلج کے ترجمہ میں اس کی احادیث پر تعقب کیا ہے۔

اس کا تیسرا طریق سند بھی صحیح نہیں ہے امام ابن الجوزیؒ فرماتے ہیں کہ اس میں محمد بن عبد الملک ہے جس کے متعلق امام احمدؒ کا قول ہے کہ میں نے اس کو دیکھا ہے وہ حدیث گھڑا کرتا اور ہبوط باندھا کرتا تھا۔ ابن حبانؒ کا قول ہے۔

سلف تقریب التہذیب لابن حجر عسقلانیؒ: ترجمہ لیث بن ابی سلیم ۲۷ مجمع الزوائد للہیثمیؒ ج ۱ ص ۱۳۲ ۳۷ تخریج الاحیاء لابن عراق ج ۱ ص ۱۲۳ ۳۸ ابن حاتم ج ۲ ص ۲۷۱ ۳۹ موضوعات لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۲۵۷ ۴۰ العمل المتناہی لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۶۳ ۴۱ اللآلی المسیوۃ ج ۱ ص ۱۰۱-۱۰۲ ۴۲ میزان الاعتدال للذہبیؒ والتہذیب التہذیب لابن حجر عسقلانیؒ ۴۳ کتاب المجروحین لابن حبانؒ ج ۱ ص ۵۷ ۴۴ وج ۱ ص ۲۳ ۴۵ اللآلی المسیوۃ ج ۱ ص ۲۵۷ ۴۶ تخریج الاحیاء لابن عراق ج ۱ ص ۳۹۲ ۴۷ العمل المتناہی لابن الجوزیؒ ج ۱ ص ۶۳ ۴۸ سلسلۃ الاحادیث الضعیفہ والموضوعۃ لابن حاتم ج ۱ ص ۲۳۷-۲۳۸ ۴۹ ابن عدی ج ۱ ص ۱۲ ۵۰ النسان میزان لابن حجر ج ۱ ص ۶۶

”اس کا ذکر کتابوں میں کرنا جائز نہیں ہے مگر صرف اس پر جرح و قدر کے لیے“۔

اس روایت کے چوتھے طریق پر بھی بھروسہ نہیں کیا جاسکتا کیونکہ اس کے ایک راوی احمد بن ابراہیم بن موسیٰ کے متعلق امام ابن ابی حزمیؒ ابن حبان کا قول نقل فرماتے ہیں: ”یروی عن مالک ما لم یحدث بہ قط“ یعنی وہ امام مالک سے ایسی حدیثیں روایت کرتا ہے جو انھوں نے بیان نہیں کی ہیں اور فرمایا ”اگر اس حدیث کی نہ ابن عمرؓ کی حد سے، نہ نافعؓ کی حدیث سے اور نہ ہی مالک کی حدیث سے کوئی اصل ہے۔“

اس روایت کے ایک دوسرے راوی مہنا کے متعلق امام دارقطنیؒ کا قول ہے: ”میں نے مہنا کا احتساب کیا ہے اس میں وہم پایا جاتا ہے۔ ایک طرف وہ مالک موسیٰ بن ابراہیم المروزی سے روایت کرتا ہے پھر اسی روایت کو بطریق موسیٰ بھی روایت کرتا ہے۔“ خطیب بغدادیؒ فرماتے ہیں: ”محمد بن بیان جس نے مہنا سے اور اس نے موسیٰ بن ابراہیم سے روایت کی ہے اس نے اسی طرح مالک سے بھی روایت کی ہے جس سے ہم اس نتیجہ پر پہنچے ہیں کہ: لا یشیت شیء من القولین مکاً“ یعنی ان دونوں اقوال میں سے اس سے کچھ بھی ثابت نہیں ہوتا۔^{۱۷۷}

اختتام پر اس باب کی جملہ احادیث کی تصحیح و تضعیف میں کبار محدثین و علمائے نقد و جرح و محققین کے جو مختلف اقوال و آراء ذخیرہ کتب میں ملتی ہیں ان میں سے چند یہاں پیش کی جاتی ہیں:

عراقی کا قول ہے کہ: ”قد صح بعض الأحادیث بعض طرقہ“ یعنی بعض احادیث اس کے بعض طرق کی تصحیح کی ہے۔ علامہ مزیؒ کا قول ہے: ”ان طرقہ تبلغ بہ رتبۃ الحسن“ یعنی اس روایت کے طرق حسن کے رتبہ تک پہنچتے ہیں۔ امام بیہقیؒ کا قول ہے: ”متنہ مشہور و اسنادہ ضعیف و قد روی من وجہ کلبہ ضعیف“ یعنی اس کا متن مشہور لیکن اس کی اسناد ضعیف ہیں۔ امام احمد بن حنبلؒ کا مشہور قول ہے: ”لا یشیت عندنا فی ہذا الباب شیء“ یعنی ہمارے نزدیک اس باب میں کوئی چیز ثابت نہیں ہے۔ ایسا ہی ایک قول ابن راہویؒ سے بھی منقول ہے۔ ابوی ثنیٰ پوریؒ کا قول ہے: ”انہ لم یصح عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم فیہ اسناد“ یعنی نبی صلی اللہ علیہ وسلم تک اس کی کوئی سند صحیح نہیں ہے۔ ابن الصلاحؒ نے بھی اس بارے میں اسی رائے کی اتباع کی ہے۔ علامہ ابوالحسن علی بن محمد عراقیؒ الکفائی اور علامہ سخاویؒ نے ان تمام اقوال کو اپنی تصانیف میں ترجیح کے ساتھ نقل کیا ہے۔^{۱۷۸}

امام ابن ابی حزمیؒ نے ”العلل المتناہیہ فی الاحادیث الواہیہ“ میں اس روایت کے اکثر طرق اسناد جمع کرنے کے بعد ان میں سے ہر ایک کو فن اسماء الرجال کی کسوٹی پر پرکھا اور ان تمام روایات کی قطعی کھول کر تحقیق کا حق ادا کر دیا ہے۔ غرض اللہ۔ اختتام پر ارحمہ اللہ ان تمام روایات کے متعلق فیصلہ کن انداز میں فرماتے ہیں: ”ہذہ الاحادیث کلبہ لا یشیت“ یعنی یہ تمام احادیث ثابت نہیں ہیں۔ ارحمہ اللہ نے اس بارے میں امام احمد بن حنبلؒ کا یہ مشہور قول نقل فرما کر بحث کا خاتمہ فرمایا ہے: ”لا یشیت عندنا فی ہذا الباب شیء“ جو اپنی جگہ ایک سند اور حجتی فیصلہ کا مقام رکھتا ہے۔

سہ البیاض ج ۱ ص ۲۱۷ - العلل المتناہیہ لابن ابی حزمی ج ۱ ص ۲۱۷ - السان المیزان لحافظ ابن حجر عسقلانی ج ۱ ص ۱۳۱ - تخریج البیاض لابن عراق ج ۱ ص ۲۱۷ - تنزیہ الشریعہ المرفوعہ عن الاخبار والاشیاء الوضوئ لابن عراق ج ۱ ص ۲۵۵ - طبع مطبعۃ العارفۃ ۱۳۴۵ھ و المفاہد الحسنہ

للسخاوی ج ۲ ص ۲۵۵ - العلل المتناہیہ فی الاحادیث الواہیہ لابن ابی حزمی ج ۱ ص ۲۱۷

سہ البیاض ج ۱ ص ۲۱۷